

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

LANDSMÅLS- OCH FOLKMINNESARKIVET
I UPPSALA

Frågelista M 103

PRÄST, KLOCKARE OCH ANDRA KYRKOTJÄNARE.

Alla svar böra göras så utförliga som möjligt! Ju flera konkreta och ingående detaljer desto bättre. Hela berättelser om vad som berättas ha skett kunna upptecknas. Följ vid upptecknandet sagesmannens uttryckssätt så nära som ske kan.

Övriga traditioner om allmogens kyrkliga liv (kyrkobyggnad, ringning, kyrkfärd, gudstjänst, nattvardsgång, husförhör etc.) behandlas i andra listor.

I. Prästen.

1. Hur kallade man i dagligt tal sockenprästen: prästen, kyrkoherden, körkeherren, sognaprästen? Om han var prost: prosten? Hur kallades han i tilltal: vördig prosten, nådig prosten?

Hur kallades komministern: kaplan, komministern, prostens dräng, prästen (i motsats till 'prosten')? I tilltal: kaplan, pastorn?

Beteckning för präst, som innehade klockarbefattningen: klockarpräst?

Benämningar på tillfälliga hjälppräster?

Beteckningar för det ordinarie prästerskapet i motsats mot hjälppräster: gällprästerna?

Hur kallades prästfrun: prestu, prästafru, prästgumma, prästkälling, pastorska, körkoherrska, prostesa, prostinna?

Prästen och hans familj: prästafolket, prostherrskape?

2. Beteckningar för prästval? Hur gick det till (agitation, omröstning)? Att hålla provpredikan: te prova, predika prov? Vilka tydor eller varsel har man kunnat ta vid provpredikan för att se vem som skulle få befattningen? Ex.: "Fastnar kappan för prästen, när han predikar prov under gudstjänsten, så att han måste vända sig om, får han pastoratet."

Efter vilka mått och synpunkter ha de väljande bedömt de sökandes lämplighet (utseende, röst, sång, predikan, politiska synpunkter)?

Benämningar på och uttryck om präster med anledning av deras uppträdande, sätt att predika, etc.? Ex.: Domedagspräst 'präst, som håller stränga logiska predikningar'. Skärkuse, duktig präst, som kan läsa lagen för åhörarna, 'skära opp', Även beteckning för duktig person i allmänhet.

Har det förekommit, att man vid valet tagit hänsyn till den sökandes villighet att gifta sig med den avlidne sockenprästens änka eller döttrar? Vad kallades detta: konservera änkan?

Har det förekommit, att man sökt tvinga prästerna till ekonomiska eftergifter genom att sätta sådana som villkor för val? Vad kallades en sådan överenskommelse: prästa-aggederinga? Ex.: Efter provpredikningarna tillspordes de sökande prästerna i tur och ordning, om de gingo in på att åtnöja sig med mindre än den lagstadgade likstolen då godsägaren dog. I gengäld skulle prästen vara viss om att erhålla pastoratet genom godsägarens röst och inflytande på andra. Ledde så prästaaggederinga till resultat, lämnade prästen skriftlig förbindelse.

Vad har man trott om den präst, som inte fick några röster vid valet? Ex.: "Om man ingen röst fick vid prästval, tros man ej få söka annan lägenhet på ett år."

Finns några sägner eller berättelser om att präster i gamla tider tävlat om ett pastorat genom att rida i kapp el. likn.? Ex.: Det berättas, att två präster tävlade om pastoratet, och den som kom först till kyrkan skulle få det. Emellertid stupade båda hästarna, då de voro lika långt från kyrkan, och båda prästerna slogo ihjäl sig. Där detta skedde upprestes stenkors.

3. Beteckningar för inträdespredikan: predika in sej?

Vad kallas av gammalt prästinstitution: vigas vid kyrkan? Vad har man ansett att denna akt inneburit för prästen? Ex.: "Den präst, som vigts vid kyrkan, får sedan inte söka sig därifrån".

Beteckningar för avskedspredikan: vallete, valét, bjuda gonåt? - Hade man den uppfattningen, att prästen fick inneha tjänsten endast till en viss bestämd tidpunkt, t. ex. tills han fyllt 100 år?

4. Uttryck för 'att avsätta en präst': ta kappan uttå prästen, hjälpa å an kappan, ta å am kappan å krage?

5. Benämningar på högre kyrkliga ämbetsmän, biskop och donkapitlets ledamöter? Ex.: Domharre, ledamot av donkapitlet. Minnen och berättelser om biskopar i stiftet? Beteckningar för biskopsvisitation? Hur gick det till vid en sådan? Uppteckna i detalj, vad man minns av äldre tiders visitationer i socknen!

6. Särskilda uttryck för att uppsöka prästen i vissa tjänsteärenden, t. ex. för att anmäla lysning, (skriv opp sä), födelse, dödsfall, utfå prästbetyg etc.? Ex.: "Ja skull te prästn å ge opp ett barn" 'jag skulle fara till prästen och anmäla att ett barn fötts.'

Benämningar på prästbetyg av olika slag (lysnings-, vigsel-, dop- och dödsattester, flyttningsbetyg, frejdbetyg, åldersbetyg m. fl.): läsu-sedel, lyssedel, prästasedel, prästbesked?

7. Prästens dräkt. Har man haft den uppfattningen att prästen alltid måste ha kappan på sig vid varje förrättning och att denna annars bleve verkninglös? Sägner och berättelser härom?

8. Ord eller uttryck, där orden biskop, präst, prost el. likn. ingå i överflyttad betydelse? Ex.: Prästbete, hoprullat stycke tunnbröd med sill el. smör el. messmör inlindat i rullen. - Prästanäsa, del av slaktad gås. - Prästryta, el. prästrutan, ett vävnadsmönster, enl. uppgift likt mässhaken. - Präst, strömstare, en fågel, svart med vit prick under halsen, som håller sig i forsar, - Prostog, fet och vördig. - Gissa om inte prästen har krage, svarades om någon gjorde en dum fråga, om den eller den hade det eller det. - Kyrkan är väl inte fullare än att prästen går in, sade man till småbarn, då de sutto och åto och hade bara någon liten bit kvar, som man ville förmå dem att äta upp.

9. Ordspråk, ordstäv och talesätt, vari prästen förekommer? Ex.: När det regnar på prästen, droppar det på klockaren. - När jag mässar ska du tiga, sa prästen till klockaren. - Guds barn ha ingen tur i kortspel, sa prästen, när han tappa. - Det blir därefter, sa prästen, döpte barnet för en tolvskilling. - Bottenlös liksom prästasäcken.

10. Prästens representationsskyldighet. Vid vilka tillfällen skulle prästen bjudas med på gästabud, kalas? Alltid, eller endast till de gästabud, som hade någon kyrklig karaktär, t. ex. bröllop, barndop, begravning? Julkalas, skördefester? Var det i alla bondgårdar prästen bjöds med, eller endast i vissa större gårdar? Endast hos kyrkvärdarna, nämndemännen eller andra socknens förtroendemän? Hur placerades prästen vid bordet vid de olika tillfällena? Vilka tal ansågs han skyldig att hålla? Förekom det att prästen dansade på gästabud? Endast vid bröllop? Vilken dans ansågs han skyldig att dansa? Vad gällde i dessa fall om prästfruns skyldigheter och rättigheter? Andra medlemmar av prästfamiljen?

Brukade man anlita prästfrun för att kläda brudar?

11. Har prästen eller prästfrun ~~ans~~ setts vara läkekunnig? Var det vanligt att vända sig till prästen vid sjukdomsfall?

12. Minns man, att präster i socknen varit särskilt duktiga jordbrukare, som varit föregångsmän för bönderna, lärt dem nya metoder och infört nya redskap etc.?

13. Vad berättar man om det mera personliga förhållandet mellan prästen och församlingen, om vördnad, förtroende och aktning för prästen? Var det vanligt att man gick till prästen för att rådgöra eller bikta sig, då man inte hade samvetsfrid? Ex.: Bönderna togo hatten i hand, då de kommo i prästgårdsallén, då de skulle gå till prästen. - Uttryck och tankar om prästens religiösa ställning och grunden härtill? Ex.: Prosten G. var en gussman, å han hade nock forska nöe i Guss ol.

14. Personliga minnen och anekdoter om präster? Ex.: "Prosten L. här va väldit sträng. Han kunde ta käppen å köre ut gubbera me, om han inte töckte om va di sae elle gjorde." - "När prosten H. läste upp aksjonskungörelser, som va dålit stavade, då lät de så härre, ha ja hört di ha härma: Bol å stöller, kattonge (kalvtunga, "kastonge"), kor å får ne lamm." - "De kom tre härrkärer te körka, när A. predika en gång. I desamma di kom in, sa han: 'Här komma tre djävulens bälgblåsare, och mitt uti sitter själve röde djävulen'. Å den son satt mettimella di bägge andre hade rött hår. Å så la han ut denne texten. Då skulle dissre härrkärer försöke å få kapp uttå prästen, men de geck inte, för han hade nån grunn i bibel för de han sae."

15. Sagor om prästen, hans drängar m. fl.? (om präst och klockare, se nedan). Ex.: Prästens drängar skola slå en äng men lägga sig i stället och sova. Samla tordyvlar i en skinnpung, en av dem går till prästen och säger att den innehåller guldpenngar och frågar om den är hans. Prästen svarar ja, drängen säger, att om han ljuger ska pengarna förvandlas till tordyvlar och gräset resa sig på ängen.

16. Präster med övernaturlig makt och förmåga. Berättar man något om att det funnits präster, som studerat och tagit examen i Wittenberg och där lärt sig hemliga konster? Hur uttrycker man detta, gått i svartkonstskola, spådomsskola i Wittenberg? Ex.: När de togo examen i Wittenberg, skulle de gå genom ett hjul. De voro sju, som gingo genom hjulet på samma gång, och då passade alltid Skam på att ta en av dem. Men S. hade knäppt upp sin prästkappa, så när Skam tog i den, fick han bara kappan.

Är den tron bekant, att präster förr i världen haft "Wittenbergböcker", och vad berättas om dem?

Menar man, att präster ha haft svartkonstböcker, svartboken? Ex.: Prästen i Liden hade svartboken, och då han dog, togs den om hand av en annan präst.

Berättar man om präster, som varit i förbund med djävulen?

Vad berättar man om prästens makt över djävulen? Ex.: De va på ett ställe, där dom satt och spela kort. Bäst dom satt och spela, feck nån si, att de satt en stor svart hunn unner borde.

Dom ana vem han var och skicka bu på prästn, och han kom dit och stack håll med en nål i fönsterbly och läste nå, så att Den Onde lära försvinna ut genom håle. Men när prästn åkt hem sen, tog Den Onde bort ett hjul på vagnen för-n. Men prästn pina Den Onde till att gå och hålla i hjulaxeln åt-n, tills han kom hem.

Berättar man något om hur prästen haft makt över andra övernaturliga väsen, troll, rån, gastar, gengångare etc.? Har man hört talas om att prästen tvingat döda, som gått igen, tillbaka i graven?

Prästens makt över tjuvar och andra brottslingar? Ex.: Mett un hä en präst sto å predika, titta han upp i taket å sa: "Statt nu där!" Då va dä en torpare, sun sulle ta ett klöv (kluven stock) ifrå prästen, unne hä prästen va i körka, å där feck an stå i hålla i klövet, änna te prästen kom hem ifrå körka.

Prästens övernaturliga makt i övrigt? Ex.: Prosten Vinge kunde så mycket att bössorna klickade, om han ej gav tillstånd till skjutning. - Prästen band pesten vid en buske; när den hugges ned, börjar pesten på nytt. - "En gång ble de ellsvåde på ett ställe. De tog ell i den ene äen på stuva. Då geck di etter prosten. Han kom å fråga: 'Har i nåa steger?' Ja, di sätte opp en stegge på vår sia stuva. Då geck prosten rätt över take där, å jäms me den linje brann de, men längre orka inte ell gå."

Sägner och berättelser om prästens förmåga att se och höra mera än andra människor, förutsäga dödsfall och andra händelser, se var själen hamnar efter döden etc.? Ex.: Prosten G. hörde himlens klockor ringa. Han sade åt drängen att ställa sig på hans fot. Då hörde drängen åg, men han ble konstig senna. - En gubbe hade slagit ihjäl en tupp för prästen. Ingen såg detta utom han själv. Han talade om det för en gramme och sade: 'Jä ä tvungän bekännä för prästn, han sitt å skriv å räknä ålla däga, han räknä (räknar) no ut ä'. - "När prosten G. låg på dösstrån (dödsbädden), såg han hele si famelj långt i framtia."

Anledningar till eller förutsättningar för prästens övernaturliga makt? Ex.: En präst, som hade "söndas-söma rock" (en prästrock, sydd på en söndag) hade ingen makt mot det onda. - Om inte prästen är fulltänt (har alla tänder i behåll), då han döper, så blir barnet ut för att se olika (se det som är osynligt för andra). - Prästen Myra är utskuren ur sin moders liv efter hennes död, blir en sådan kristlig lärare att han övervinner djävulen.

II. Klockaren.

17. Vad kallade man av gammalt klockaren: klockaren, kluckern, deggen?
Hans hustru: klockarns madam? klockarekvinnan?

(Klockarens uppgifter vid gudstjänster behandlas i frågelistan M 111
Gudstjänst och nattvardsgång samt hans verksamhet som skollärare i frågelistan 31: Uppfostran.)

18. Hade klockaren av gammalt några andra sysslor eller åligganden utom sin rent kyrkliga tjänst, t. ex. företrädesrätt att sjunga och spela på bröllop och andra gästabad?

19. Ingick det i klockarens verksamhetsuppgifter att kunna slå åder eller eljest vara läkekunnig?

20. Klockarens sociala ställning och representationsskyldigheter? Se och tillämpa vad som här efterfrågas rörande prästen. Ex.: Förr var det även klockarfars göra att framme vid bordet sitta och skära grissteken som fram-sattes hel på bordet. Klockarens hustru? Hur kallades i tilltal klockarens söner och döttrar?

21. Sagor, sägner och berättelser om klockarens förhållande till prästen, hans förslagenhet och knipslughet i deras mellanhavanden etc.? Ex.: Prästen och klockaren mässa i kyrkan under gudstjänsten: Prästen: 'Klockare, ser du någon komma?' Klockaren: 'Ja, jag ser en bondhustru komma'. Prästen: 'Har hon något med sig att föra?' Klockaren: 'Ja, en stor tupp och en stekter höna', etc. - Klockaren botar prästen för snålhet genom att föra honom vilse på jakten och låta honom svälta bra. - Prästen och klockaren ha tillsammans stulit en oxe, varefter klockaren pinar prästen med att vilja bekänna så att prästen måste betala honom för att ej bli röjd. - Prästen predikar, att den som ger får tiofalt igen, klockaren driver sin ko till prästgården och tar prästens tio kor. - Prästen och klockaren gå till kyrkan för att läsa bort satan, som de tro grasserar där; när de öppna dörren rusar en instängd sugga ut, så att prästen blir sittande på hennes rygg. 'Adjö, fader klockare, mej tog han', sa prästen. - Hur skomakaren blev frisk: bäres av sin gesäll en kväll till kyrkan, skrämmer av en tjuv i tanke att det är en kamrat med en stulen bagge, frågar, om han är fet; i rädsla för den onde springa både prästen och den förut ofärdige skomakaren.

22. Ordet klockare i överförd betydelse? Ex.: Klockare, den mindre bommen i en vävstol. Klockar-ås, den ås på vilken väven rullas.

Känner man till följande eller liknande talesätt: "Di feck ligga hos klockarn om natta, som inte hant trä i skaft å ski å knyta opp'n". - "Det är inte kungsord allt vad klockaren säger."

III. Kyrkvaktaren.

23. Vad kallade man kyrkvaktaren: kyrkvaktare, kyrkväktare, kyrkstöt, stöt, stakabisi, spögubbe, spökarl, käppgubbe, ringare, kyrkepike, dödgrävare, sockenstuman, pröfors?

24. Har det varit tradition att ta kyrkvaktaren ur någon viss yrkesgrupp, t.ex. f.d. soldater, hantverkare el. andra?

25. Vad berättar man om kyrkvaktarens uppgifter och tjänstgöring under gudstjänsten? Ex.: "Spögubben hade dels en piska, som han dängde till i bänkarna med, dels ett metspö, som han petade dem under näsan med, då de somnat. Metspöet förvarades bakom altartavlan."

Vad kallade man staven, spöet eller piskan, som kyrkvaktaren väckte de sovande med, hur såg den ut och vad var den gjord av? Hur använde han den? Ex.: "Spögubbsstör, lång och smal käpp, som kyrkvaktaren fordom brukade i kyrkan att därmed knacka de sovande i huvudet." - Spögubben hade en käpp, "karbasen", som han använde till de yngre och ett långt spö att stöta till de äldre med, då de somnat. Spöet hade sin plats i sakristikammaren. - "Spögubben gick omkring med en oxpese i kyrkan och väckte dem som sovo." - Kvinnfolk, som somnat, brukade spögubben stöta i mössan. - "Spögubben stötte med häven till dem, som somnade."

Vad brukade kyrkvaktaren annars ha att göra vid gudstjänsten? Skötte han ringningen?

26. Vid vilka andra förrättningar eller tillfällen skulle kyrkvaktaren fungera? Är följande eller liknande sedvänja bekant: Spögubben gick först i bröllopsföljet med en penis bovis (ukkstittn, könslem av oxe) i handen för att bana väg.

27. På vilka kalas var det bruk att bjuda kyrkvaktaren? Hans hustru? Deras placering, rättigheter och skyldigheter?

28. Hade kyrkvaktaren någon särskild tjänstedräkt, som han bar i kyrkan eller då han annars förrättade sin tjänst? Benämning? Ex.: Spögubbkappa, kyrkvaktarkappa, grå kappa med röd krage och röda uppslag." - "Lång kappa med kåpa och fällkrage av svart tyg samt stångkrage och armslag av rött tyg. Den inköptes för kyrkans medel."

29. Skötte kyrkvaktaren gravgrävningen på kyrkogården, eller vem svarade annars för denna syssla och vad kallades han: dödgrävare?

IV. Kyrkvärdarna.

30. Benämning: kyrkvärd, kyrkovärende, kyrkevärje?

Hustru: kyrkvärdsnor, kösjevardskäringa?

Gemensam beteckning för sådana socknens förtroendemän som kyrkvärdar, nämndemän m. fl.: sysslomän?

31. Vad berättar man om kyrkvärdarnas uppgifter och verksamhet (hade vård om kyrkans silver, skulle sätta fram nattvardsvin, insamla kollekt, ombesörja reparationer och andra arbeten vid kyrkan och prästgården)?

Har det ålegat kyrkvärdarna att stöpa ljus till kyrkan och ha särskild vård om dem? Ex.: Kyrkvärdarna stöpte ljus till kyrkan, och därvid gick det muntert till. En kyrkvärd skröt med, att han gjorde av med två kannor brännvin till kyrkljusastöpet. - Snopningen av ljusen i kyrkan sköttes av kyrkvärdarna och kyrkstöten.

32. Andra kyrkvärdarnas åligganden? Kyrkvärdens sociala ställning och representativa skyldigheter? Tillämpa här, vad som rörande detta efterfrågas i kap. Prästen!

33. Har det varit bruk, att den som blivit kyrkvärd skulle tilltalas med denna titel? Av vilka och vid vilka tillfällen? Nämn exempel på när och hur så skett!

34. Hade man kyrkvärdar även vid kapell och liknande gudstjänstlokaler? Hur utsågos de, och vilka ämbetsuppgifter hade de?

V. Sexmännen.

35. Benämningar: sexman, rotenästare, bysman?

36. Hur utsågos sexmännen (av kyrkoherden, på socken- /kyrko-/stämma, husförhör el. vid andra tillfällen)?

37. Hur stort var en sexmans ämbetsområde, en by, en rote? Ex.: "Sexman va fattigvårdsföreståndare. De va en inom vär by. Di turas om mä te å bli de. Sexman peka ut sin ätterträdare." - Bysman valdes på husförhör. Bönderna skulle själva 'gitta å' (nämna) någon och så frågade prästen, om de ville ha honom.

Har man haft skilda sexmän för bönderna, byns jordägare "för byn" och för övriga, utanvidsfolket?

38. Vad hade sexmannen för uppgifter, och hur fullgjorde han dem?

Ex.: Sexmannens ämbete och plikt är att angiva de synder och oskick, som av en och annan förövas såsom svordom, sabbatsbrott, dryckenskap, oenighet mellan äkta makar m.m. och driva in avgifter och böter. - Bysman skulle hålla prästen skjuts vid husförhör. - Till att förekomma buller och stim på läktaren skall en sexman varje predikodag ha uppsikt på ungdomen. - Särskilt om böndagarna skulle sexmännen var och en för sin rote se efter vilka som voro frånvarande, och anmäla dem i sakristian efter gudstjänsten. - "Sexman skulle gå fram på stämmor och höra efter för byns räkning."

Minns man några tillfällen, då sexmannen gripit in mot oordningar av skilda slag inom byn, roten etc.?

39. Hade sexmannen något slags vapen eller annat yttre tecken på sin värdighet, t. ex. en käpp med blykula?